

ez-ZEMAŞERÎ¹ ve el-BEYDÂVÎ²'YE GÖRE İLÂHÎ ADÂLET KAVRAMI³

Yazan: Lutpi İBRAHİM

Çevirenler: Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL⁴

Yard. Doç. Dr. Ömer AYDIN⁵

ÖZET

Bu araştırmada, ez-Zemahşerî'nin "el-Keşşâf" ve el-Beydâvî'nin "Envâru't-Tenzîl" isimli eserleri esas alınarak "ilâhî adâlet" anlayışları incelenmiştir. Her iki bilgin arasındaki tartışmanın temeli, bizzât "ilâhî adâlet" tanımlarının farklı olmasından ileri gelmektedir.

ez-Zemahşerî'ye göre hidâyet, dalâlet, kalplerin mühürlenmesi ve insanın fiilleri gerçek anlamda Allah'a nisbet edilemez. Çünkü bu durum, insanın özgür irâdesinin olmadığına delalet eder.

Eş'arilerle aynı kanaatte olan el-Beydâvî ise, "ilâhî adâlet" in Allah'ın Mâlik ve Rab olmasında ve irâdesine göre hükmetmesinde yattığını iddia eder. Bu yüzden hidâyet, dalâlet, kalplerin mühürlenmesi ve insanın fiilleri gerçek anlamda Allah'a nisbet edilmelidir.

SUMMARY

This essay is a study of the theological dispute between the two scholars as reflected mainly in al-Zamakhshârî's al-Kashshâf and al-Baydâwî's Anwâr al-Tanzîl respective-

¹ Tam adı, Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, künyesi Ebu'l-Kâsım, lakabı Mekke'de ikamet ettiğini gösteren Cârullah'tır. Nisbesi ez-Zemahşerî, Harezm'de "Zamahşer" denilen küçük bir kasabadan gelir. Orada 27 Receb 467/18 Mart 1075'te doğmuştur.

² Tam adı, Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali Ebi'l-Hayr Nasîreddin'dir. Doğum yeri Şiraz'ın Fars vilayetinde bulunan "el-Beydâ"dır.

³ Bu yazı, yazarın Hamdard Islamicus, Quarterly, Journal of the Hamdard Foundation, Pakistan, Spring, 1980, s. 3-17'de yayınlanan "The Concept of Divine Justice According to al-Zamakhshârî and al-Baydâvî" isimli makalesinin çevirisidir.

⁴ İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı, Kelâm Anabilim Dalı Başkanı

⁵ İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ly. The dispute between them concerning the concept of God's justice, however, refers to their different definitions of God's justice itself.

For al-Zamahshârî, the guidance, leading astray, sealing fo the hearts and human acts, should not really be attributed to God, since it implies the invalidity of human free will.

Al-Baydâwî, who is mostly in line with the Ash'arites, maintains that God's justice lies in His dealing as possessor and Lord, and in making decision according to His Will. Therefore, the guidance, leading astray, sealing of the hearts and human acts, should be really attributed to God.

(Başlıca *el-Keşşâf ve Envâru't-Tenzil* isimli eserlerinde yansıdığı şekliyle bu iki âlim arasındaki kelâmî tartışmaya ilişkin bir araştırma).

İrâde Özgürlüğü:

Adâlet prensibi, aslında irâde özgürlüğü doktrini ile birlikte ortaya çıkan beş Mu'tezilî prensipten biridir. Onların, kendilerini "Tevhîd ve Adâlet Ehli" diye isimlendirmeleri bu prensiple yakından ilgilidir.

ez-Zemahşerî, bu prensibe uyar ve "adâlet ve tevhîd"i çok açık ispat şekilleri ve aklî delil yoluyla güçlü bir şekilde savundukları için Mu'tezilîleri över.⁶

İnsanın irâde özgürlüğü konusundaki anlayışına göre ez-Zemahşerî, Allah'ın her şeye kâdir olduğunu vurgulayan Kur'ân âyetlerini te'vil etmeye ve insanı kendi kendine yeterli bir varlık olarak göstermeye çalışır.

İnsan özgürlüğü prensibine zıt olarak kabul edilen aşağıdaki bazı pasajları vererek ez-Zemahşerî'nin görüşünü incelemek yeterli olacaktır:

1. "Allah kimi doğru yola iletmek isterse, onun kalbini İslâm'a açar; kimi de sapıtmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini daraltır. Allah inananların üstüne işte böyle murdarlık verir. Rabbinin dosdoğru yolu işte budur." (En'âm, VI:126-7).

Bu metnin, açık bir şekilde Allah'ın her şeye kâdir ve gücü yeter olduğunu, insanların ise tamamen Allah'ın bu hâkim kudretine tabi bulunduğunu ifade etmektedir. Onlar, ister mü'min olsunlar ister olmasınlar, sadece Allah onların iç duyularını belirlediği için bu onların sorunu değildir. Elbette bu metin, imânın

⁶ el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl, 2 Cilt, Kahire, 1307, II, 139 (3:18). "Allah kendisinden başka ilah olmadığına şahadet eder. Melekler ve ilim sahipleri de, adâleti ayakta tutarak (buna şahadet eder.) O'ndan başka ilâh yoktur; O, azîzdir, hakîmdir." Bununla beraber ez-Zemahşerî, "ilim sahipleri"ni adâlet ve tevhîd ehli olarak tefsir eder. Onların övülmeleri için krş. C. I, 121 (2:225); C. I, 271 (5:77); C. I, 326 (7:28). Burada o, "adâlet"i, genelde düşünen kişiler tarafından tutulan dosdoğru ve güzel bir şey olarak tanımlar. Krş. C. I, 556-7 (17:75); C. II, 240 (4: 65), C. II, 568, duası için ve CXII. Sürenin bir kısmı için.

insanın kesbi olduğunu ve ilâhî vergi olmadığını ileri süren Mu'tezilî görüşün çoğunluğuna zıttır. Bununla birlikte ez-Zemahşerî, Allah lutfunda bulunmak istediği kimseye, İslâm'ı sevdirecek ve onu kabul etmek için kolaylık hissi verecek olan lutfunu bahşetmek suretiyle onun kalbini İslâm'a açacağını söyle-yerek, bu metnin açık anlamını belirgin bir şekilde te'vil etmeye çalışır. Allah sapıttığı kimseye karşı, onun kalbini İslâm'ı kabul etmek için katılaştırır, sonra o mü'min olmayacak şekilde haktan uzaklaşır. ez-Zemahşerî, "Bu, Rabbinin yoludur" âyetini, 'tevfik (yardım) ve hizlân (terk) için daima hikmet ve âdeti takip eden Allah'ın yolu olduğunu' söyleyerek açıklamaya devam eder.⁷

ez-Zemahşerî'ye göre "hidâyet"⁸ ve "dalâlet"⁹, insan özgürlüğünün geçersizliğine delâlet ettiği için gerçekte Allah bunlarla vasıflanamaz. O, kendi görüşünü desteklemek için, "hidâyet" kelimesi yerine "lutf", "dalâlet" kelimesi yerine "hızlân" kelimesini kullanır. Bu metin, insan hürriyetine karşı tek başına yeterli olduğu için, ez-Zemahşerî, Mu'tezilî görüşünü savunurken zorlanmış gibi görünmektedir. Ne olursa olsun, onun izah tarzı, insan sorumluluğu görüşüne biraz daha yakındır.

2- "Allah'ın fitneye düşmesini istediği kimse için Allah'a karşı senin elinden bir şey gelmez. İşte onlar, Allah'ın, kalplerini arıtmak istemediği kimselerdir. Dünyada rezillik onlarıdır. Onlara âhirette büyük azab vardır." (Mâide, V: 41).

Bu âyet, de Allah'ın dilemesi ve takdir etmesi sebebiyle insan tarafından işlenen günahlarla ilgilidir. Bu yüzden Allah, insanın kaderini zaten önceden takdir ettiği için insan gerçekte istediğini yapma seçeneğine sahip değildir. ez-Zemahşerî, Mu'tezilî görüşünü desteklerken, Allah'ın hiç kimsenin âsî olmasını istemediğini, aksine onun itâatkâr ve temiz bir kalbe sahip olmasını dile-dığını iddia eder. ez-Zemahşerî'ye göre, işlenilen günah, onun kendi fiilinin bir sonucudur; bu yüzden de, fiilinden sorumlu tutulur. Bundan başka ez-Zemahşerî, insanın günah işlemesinin Allah'ın onu fitneye maruz bırakması ve saptırması sebebiyle vuku bulduğunu ve doğrudan doğruya O'nun yapmasıyla olmadığını ifade eder. Allah, kimin kalbini temizlemek istemezse; O, lutfunu kullanamayacağını önceden bildiği için lutfunu ona bahşetmez.¹⁰

⁷ A.e., I, 311.

⁸ ez-Zemahşerî, Allah'ın hidâyetinin, tevfik ve lütf manasına alınması gerektiğini belirtir. Krş. C. I, 500 (14:4); II, 292 (39:3); Krş. Kur'ân âyeti (II:2); C. I, 16. Bununla beraber ez-Zemahşerî, Kur'ân'ın, kalpleri hidâyeti kabul etme noktasında olanlar için "hidâyet" olduğunu, kalpleri küfürle mühürlenmiş kimseler için olmadığını iddia eder.

⁹ Aynı şekilde "dalâlet" kelimesi, "tahliye" ve lütfun engellenmesi anlamına gelir. Krş. C. I, 500; I, 526 (16:37).

¹⁰ A.e., I, 258; Krş. C. I, 317 (6:148). Burada o, küfür ve günahların Allah'ın irâdesinin sonucu olduğunu söyleyen herkesin Allah'a, kitaplarına ve peygamberlerine iftira ettiğini söyler.

3- "Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdekten sonra kalblerimizi eğriltme, katından bize rahmet bağışla..." (Âl-i İmrân, III: 8).

Bu metinden zımneden anlaşılmalıdır ki, insan kesin olarak Allah'ın irâdesine uyarken Allah onu sapıtır veya hidâyete erdirir. ez-Zemahşerî'nin, "Rabbimiz! Kalblerimizi eğriltme" âyetini tefsiri, "Rabbimiz bize önceden bahşettiğin lutfunu bizden esirgeme" şeklindedir. Açıktır ki, ez-Zemahşerî'nin izahı, âyeti, sadece kendi insan irâdesi görüşüyle ilişkili kılmaktadır. Böylece, Allah doğrudan sorumlu fâil olmadığı için O'na "kötü şeyleri" atfetme fikri bertaraf edilebilmektedir.¹¹

4- "Ey Muhammed! Onların doğru yola iletilmeleri sana düşmez, fakat Allah dilediğini doğru yola erdirtir." (Bakara, II: 272).

Bu âyet, Peygamber'in görevini, insanlara mesajı anlatmakla sınırlı olarak tarif etmektedir. Bu yüzden Peygamber, insanları mü'min yapmak suretiyle onlara hidâyete etme gücüne asla sahip olamaz. Çünkü, dilediğini hidâyete erdirebilecek yegane fâil sadece Allah'tır.

ez-Zemahşerî, kendi görüşüne uygun olarak, Allah, (kendi lutfunu bahşetmek suretiyle), lütfunun onlara faydalı olacağını daha önceden bildiği herkesin hidâyete ermesini irâde ettiğini ifade eder. ez-Zemahşerî'ye göre "lütüfta bulunmak", onların iyi (güzel) fiillerini yerine getirmeye bir vesiledir. Bundan başka "hudâ", Allah'ın yarattığı değildir; fakat o, bizzat onu kesbetmek zorunda olan insanlarıdır.¹²

5- "Allah'ın doğru yola erdirdiği kimse hak yoldadır. Kimi de sapıtırsa artık ona, doğru yola götürecektir bir rehber bulamazsın." (Kehf, XVIII: 17).

ez-Zemahşerî, bu âyetin, kendi kuvvetli mücadeleleri ve O'na tam teslimiyetleri sebebiyle Allah tarafından methedilen "teslim olmuş insanlar" ile ilgili olduğunu iddia eder. Bunun sonucu olarak, Allah onlara lütüfta bulunmuş ve onları doğru yola iletmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî, hidâyete erenler (*muhtedîn*) tarafından kabul edilen yolu tercih eden herkesin felaha ereceğini vurgular. Aksine, "hızlân" ile karşılaşan herkes, (Allah'ın terkinden sonra) kendisini doğru yola erdirtirecek bir rehber bulamayacaktır. ez-Zemahşerî'ye göre, insan Allah tarafından terkedilince, bir rehberine sahip olamaz. Ancak o kimseyi Allah dalâlete sürüklemiş değildir.¹³ Bu yüzden, hidâyete ermeyi veya dalâlete düşmeyi sağlayan faktör, insanın kendisi tarafından tercih edilen bir tavidir ve Allah'ın irâdesinin ilgisi keyfî olarak tanımlanamaz. Bununla beraber, insan

¹¹ A.e., I, 137.

¹² A.e., I, 127; Krş. C. I, 500 (14: 4).

¹³ A.e., I, 565.

kendi tercihiyle saptığı ve şeytan tarafından teşvik edildiği için Allah'ın önceden bilmesinin onun saptırmasında etkisi yoktur.¹⁴

6- "Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı. Ama O, istediğini sapıtır, istediğini doğru yola eriştirir. And olsun ki, işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız." (Nahl, XVI: 93).

ez-Zemahşerî'nin âyeti izahı, "Eğer Allah dileseydi, sizi cebren tek bir ümmet yapardı; fakat Allah buna gücü yetmekle birlikte, onlara "seçme (tercih) özgürlüğü" verdiği için onları zorla (cebren) inandırmayı dilememiştir." şeklindedir. Bundan başka o, Allah'ın, daha önceden îmânı tercih edeceklerini bildiği kimselere lutfunu bahşedeceğini söyler. Bunun aksine, önceden küfrü tercih edeceğini bildiği kimseleri de terkedecektir. ez-Zemahşerî'ye göre îmân veya küfür, insanın tercihine göredir, önceden mukadder değildir.

Yukarıdaki **"And olsun ki, işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız."** âyeti, ez-Zemahşerî'nin insan sorumluluğunu savunmasında çok güçlü bir delildir. Ona göre, eğer Allah insanları îmâna veya küfre zorlarsa, o zaman onların mecbur oldukları fiillerinden dolayı sorumlu tutulmasının ne manası vardır?

Bununla beraber ez-Zemahşerî'nin aklî delili, Allah'ın insan için en iyiyi yapmasını sınırladığı fikrine yol açmaktadır. Bu yüzden Allah'ın küfre zorladığı bir kimseye ceza vermesi makul olmayacaktır.

el-Beyzâvî, bu konuda Ehl-i Sünnet'e atfedilen görüşü benimser. eş-Şehristânî'ye göre Ehl-i Sünnet, Allah'ın adâletinin, Mâlik ve Rab olarak tasarrufunda ve istediği gibi irâdesine göre karar vermesinde yatmakta olduğunu iddia eder. Gerçekte adâlet, eşyayı gerektiği yere koymayı ihtiva eder ve bu, O'nun, kendi irâde ve ilmine göre Rab olması hasebiyle etkinliğine delâlet eder. Bunun aksi adâletsizliktir; O'nun kararlarında haksızlık yapması, fiillerinde adâletsiz davranması tassavvur olunamaz.¹⁵ el-Eş'arî şöyle der: Bu yüzden Allah, yaratığının sahibidir. O, dilediğini yapar ve dilediği şekilde hükmeder. O, bütün yaratıkları cennete gönderse adâletsizlik yapmış sayılamaz veya onların hepsini cehenneme gönderse zulüm yapmış sayılamaz. Zulüm eşyayı gerektiği yerin dışına koymak veya yanlış yere koymaktır. Fakat O, bizzat kâmil olduğu için O'nun zulmetmesi tasavvur edilemeyeceği gibi, O'na adâletsizlik de nisbet edilemez.¹⁶

En'âm Sûresi (VI: 125-126) âyetleriyle ilgili olarak el-Beyzâvî, Allah'ın, dilediği kimseyi hakka iletceğini ve onu hakkı kabul edebilir yapacağını ifade eder. el-Beyzâvî'ye göre "Onun gönlünü İslâm'a açar" âyeti, gerçekte hakkı kabul

¹⁴ A.c., I, 326 (7: 30).

¹⁵ el-Milel ve'n-Nihal, 3 cilt, editör: Abdulaziz el-Vekîl, Kahire, 1387/1968, C. I, s. 42.

¹⁶ A.c., s. 43.

eden rûh Allah'ın yaratığı olduğu için mecâzî anlamdadır. el-Beyzâvî, bu âyetlerin gerçek manasını açıklarken, Hz. Peygamber'in, "O, Allah'ın mü'minin kalbine yerleştirdiği bir nûrdur ki, onunla kişi mü'min olur" hadisini zikreder. Diğer taraftan el-Beyzâvî, 'Allah sapıtmak istediğini hakkı kabul etmekten istediği tarafa yöneltir, sonra o kimse onu kabul etmek istemez.' diye devam eder.¹⁷ Bununla beraber el-Beyzâvî, îmân veya küfrün Allah tarafından önceden takdir edildiğini iddia eder. Bu yüzden, doğruyu veya yanlış tercihte insanın özgürlüğü yoktur.

el-Beyzâvî'nin, ez-Zemahşerî'nin insan özgürlüğü görüşünü sert bir şekilde eleştirmesi, Allah'ın dalâletini veya sapıtmasını takdir ettiği kimsenin Allah'tan geldiği için bunu reddetmeye gücü yetmeyeceğine delâlet eden (Mâide, V:42) âyeti içinde açıkça destekleniyor. Bununla beraber el-Beyzâvî, ez-Zemahşerî'yi reddetmek için onun görüşünü hükümsüz kılan, "**Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimseler**" âyeti gibi kesin bir delile sahiptir. el-Beyzâvî'ye göre, eğer Allah dileseydi, o mü'min olacaktı.¹⁸ el-Beyzâvî'nin, ez-Zemahşerî'nin aklî görüşünü reddeden izahı, âyet ile, insana kendi sorumluluğunu yerine getirebilmesi için yeni kudret vermeksizin, sadece Allah'ın irâdesine bağlı olan Sünnî anlayışa daha çok uygunluk arz etmektedir.

(Âl-i İmrân, III:8) âyetine göre el-Beyzâvî, hidâyetini kesmemesi için daima Allah'a dua eden kimseyi Allah'ın sapıtabileceğini iddia eder. Bu, O'nun hidâyetinin devamlı etmeksizin, onu muhafaza etmeye çalışan insan çabasının boşa gideceği anlamındadır. el-Beyzâvî'ye göre hidâyet ilâhî bir ihsândır ve kesbedilemez. el-Beyzâvî, görüşünü desteklemek için Hz. Peygamber'in "Mü'minin kalbi Rahmân'ın parmakları arasındadır" hadisini zikreder.¹⁹ Bu yüzden, Allah'ın her şeyi önceden takdir ettiğine ve insanın sadece bu takdir edilene uyduğuna inandığı için el-Beyzâvî'nin, insan özgürlüğü kavramını inkâr edişi şaşılacak bir durum değildir.

(Bakara, II:272) âyetini tefsir ederken el-Beyzâvî, hidâyetin sadece Allah tarafından olduğunu ve O'nun dilediğini hidâyete veya dalâlete erdireceğini söyler. Peygamberin görevi, sadece insanlara hakkı söylemekle sınırlanmaktadır. O, insanları mü'min yapamaz, çünkü hidâyetin kaynağı sadece Allah'tır.²⁰

¹⁷ Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl, 5 cilt, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî'l-Kübrâ, Kahire, (tarihsiz), II, 207;III, 8 (7:30); Krş. V, 26 (39:18). Burada el-Beyzâvî, "hidâyet" in, Allah'ın fiili ile kazanılabilirliğini ve ruhun onu kabul etmeye hazır bulunduğunu ifade etmektedir.

¹⁸ A.e., II, 150; Krş. II, 207-8 (6:26). Burada el-Beyzâvî, dilediğini yapabilen sadece Allah olduğu için dünyada vukubulan her şeyin Allah'ın takdiriyle olduğunu iddia eder. Krş. IV, 91 (25:20). el-Beyzâvî, Allah'ın, peygamberler gibi özel halkın durumundaki "imtihan"ın, önceden Allah tarafından takdir edildiğini ifade eder.

¹⁹ A.e., II, 15.

²⁰ A.e., I, 266; Krş. III, 147 (13:7). el-Beyzâvî, onların kâfir olacakları önceden takdir edildiği için Allah'ın onların hidâyetini dilemediğini ifade eder. Krş. IV, 156 (32:13).

(Kehf, XVIII: 17) âyetiyle ilgili olarak el-Beyzâvî, Allah'ın tevfiği üzerinde durur. O, kime tevfiğ bahşederse mü'min olacak, aksi takdirde sapıtacaktır.²¹

(Hicr, XV: 93) âyetiyle ilgili olarak el-Beyzâvî, Allah'ın bütün insanların mü'min olmasını istemediğini, aksi takdirde onların müslüman olacaklarını iddia eder. el-Beyzâvî, "And olsun ki işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız" âyetinin tefsirinde, âyeti bir mecâzî tefsir ve bir azar konusu olarak almak gerektiğini anladığından daha çok, hususî tercihten dolayı önceki bir âyetle mukayese edilebileceği görüşündedir.²² ez-Zemahşerî, bu âyeti harfi harfine tefsir ederken, el-Beyzâvî'nin açıkça böyle bir tefsirden sakınması, aslında insan özgürlüğünü sınırlandırmak suretiyle Allah'ın kudret alanını genişletmektir.

Şimdi ez-Zemahşerî'nin insan özgürlüğü görüşüne uygun olarak kullandığı ve el-Beyzâvî'nin onu reddettiği bazı Kur'an âyetlerinden pasajlar verelim:

1- **"O gün Rabbin onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri toplar da, der ki: Şu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yoldan çıktılar? Onlar: Seni tenzih ederiz. Seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmaz; fakat sen onlara ve atalarına o kadar bol nimet verdin ki, sonunda (seni) anmayı unuttular ve helâki hak eden bir kavim oldular, derler."** (Furkân, XXV: 17-18).

Bu âyetler açıkça meleklerin, peygamberlerin vb.nin insanların sapmasına sebep olmaktan sorumlu olmadıklarını göstermektedir. Onlar kendi kaderlerine karar vermeye kabiliyetlidirler. Bununla birlikte, Allah'ın, **"Şu kullarımı siz mi saptırdınız"** sorusuna cevaben, **"Seni tenzih ederiz. Seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmaz"** sözlerinde melekler, peygamberler ve Allah'tan başka taptıkları şeyler tarafından sapıtmanın (idlâlin) güçlü bir şekilde inkâr edilmesi, ez-Zemahşerî'nin iddiasına gerçek bir destek sağlamaktadır. ez-Zemahşerî, Allah'ın, kesinlikle idlâlden beri olduğuna delil göstermektedir. ez-Zemahşerî'ye göre, onların Allah'ın sorusu üzerine verdikleri cevap, onların sapıtmalarını taptıkları şeylere isnat etmelerinin yanlış olduğunu ispat etmektedir. Çünkü Allah, her şeyi ezel ve ebed olarak bilmektedir. Bununla birlikte ez-Zemahşerî, insanı sapıtmanın gerçekte Allah olmadığını iddia eder. Çünkü dalâl, Şeytan'ın iğvâsının ötesinde insanın kendi tercihidir. Eğer "dalâl" Allah'a isnat edilirse, mecâzî olarak anlaşılacak zorundadır.

Ayrıca ez-Zemahşerî, eğer Allah gerçekte insanı saptırsaydı, bu âyette Allah'ın sorusunun cevabı, "Bilakis onları sen sapıttın" olurdu, şeklinde delil getirir. Bu yüzden insan, önceden belirlenmemiş olan kaderini irâdede özgürlüğe sahip olmalıdır.²³

²¹ A.c., III, 218.

²² A.c., III, 190.

²³ el-Keşşâf, II, 105.

2- "İş bitirilince Şeytan diyecek ki: Şüphesiz Allah size gerçek olanı vadetti; ben de size vadettim, ama size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de benim davetime hemen koşunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Şüphesiz daha önce ben, beni Allah'a ortak koşmanızı reddettim." (İbrâhim, XIV: 22).

Bu âyetle ilgili olarak ez-Zemahşerî, insanın ister şekaveti isterse saadeti seçsin kendi tercihine göre amel eden özgür bir fâil olduğunu şiddetli bir şekilde ileri sürmektedir. İnsanın kaderinin kararlaştırılmasında ne Allah'ın ne de Şeytan'ın büyük rolü vardır. ez-Zemahşerî, yetenekli kılma anlamında Allah'ın rolünü "temkîn", Şeytan'ın rolünü "tezyîn" (süsleme) olarak isimlendirir. Bununla beraber, ez-Zemahşerî'nin üzerinde durduğu asıl nokta, kendisinin delil getirdiği, **"Beni suçlamayın, fakat kendinizi suçlayın"** sözlerinde, Eş'arîler tarafından iddia edildiği gibi, dalâl ve benzerlerinin yaratıcısı Allah olsaydı, Şeytan'ın da, Allah sizin küfrünüzü takdir ettiği ve sizi ona mecbur ettiği için "beni de, kendinizi de suçlamayın" demeye hakkı olacağı tezidir. ez-Zemahşerî, Şeytan'a en azından "tezyîn" rolünü ispat etmek için, **"Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu."** ile **"Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana uyanlar müstesnâ"** (Hicr, XV: 42) âyetini eşit saymaktadır.²⁴ Böylece ez-Zemahşerî, âyette Şeytan'ın delilinin gerçek olduğuna ve insanın irâde özgürlüğü görüşü-nü desteklediğine kanidir.

el-Beyzâvî, insanın özgür irâdesine delâlet eden âyetlerle karşılaştığında, kendi kader görüşüne bir çözüm bulgusunun aracı olarak Allah ve insan arasında ara bir sebep bulmaya çalışır. İşte bu, "kesb" olarak isimlendirilen şeydir.²⁵

(Furkân, XXV: 17-18) âyetlerine göre, el-Beyzâvî, "dalâl" in kendi kesbleri sebebiyle inançsızlara olduğu kadar Allah'a da nisbet edilmesinin Eş'arîlerin kanaati olduğunu belirtir. Bu yüzden dalâl, hem Allah'ın hem de insanın ortak ürünü olduğu için, bu âyet tam olarak insan özgürlüğü görüşünü desteklemez.²⁶ Böylece el-Beyzâvî, Allah'ın takdiri görüşünü savunurken zorlanır gibi görülür ve o bu âyetin halis kader görüşüne karşı olduğunu kabul etmek zorunda kalır.

el-Beyzâvî, (İbrâhim, XIV: 22) âyetiyle ilgili olarak²⁷, bu âyetin Mu'tezile'nin görüşünü destekleyen iyi bir delil olmadığını söylediği zaman da aynı zor-

²⁴ A.e., I, 505; Krş. C. I, 316-7 (6: 148-9). ez-Zemahşerî'nin, Şeytan'ın etkin rolünü reddetmesi için krş., meselâ, C. I, 144-5 (38: 82-3); C. I, (2: 286).

²⁵ Envâr, I, 273 (2: 86); III, 93 (10: 44), III, 98 (10: 74); III, 189-90 (16: 90).

²⁶ A.e., IV, 91.

²⁷ A.e., II, 159. Krş. II, 312-13 (6: 148-9) burada el-Beyzâvî, hür irâde görüşlerini desteklediği için bu âyetin Mu'tezile'nin iyi bir delili olduğunu kabul etmektedir.

lukla karşılaşır. el-Beyzâvî'ye göre, muhtemelen bu âyet, dalâl'in seçilmesinde insan kudretinin Allah tarafından verildiği ve insanın dalâl'ı kesbettiği gerçeğine işaret etmektedir, bu yüzden de insan, mutlak özgür bir fâil değildir.

İnsan Fiilleri:

eş-Şehristânî'nin söylediği gibi Mu'tezile, insanın âhirette sevap veya cezaya hak kazanacağı iyi ve kötü fiillerini yaratabilmesi ve yarattığı konusunda ittifak halindedir.²⁸ Dolayısıyla Mu'tezile, Allah'ın insanların itaatsizlik fiillerini irâde etmediğini iddia ettikleri için, iyi ve kötü insan fiillerini Allah'ın irâde ettiğini inkâr etmek zorunda kalmışlardır.

İnsan fiilleriyle ilgili olarak ez-Zemahşerî, insanın sevap veya ceza sorumluluğu bulunduğu için insanın kendi fiillerinin icâd edicisi olduğunu iddia eder. Bu konu hakkında dayandığı temel hareket noktası, "**Sizi de, yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır**" (Sâffât, XXXVII: 96) âyetidir. ez-Zemahşerî, bu âyeti izah etmek için, bu âyetten önceki, "**İbrâhim dedi ki: Yonttuğunuz şeylere mi ibadet ediyorsunuz?**" (Sâffât, XXXVII:95) âyetini açıklamaya çalışır. Buna rağmen o, (Sâffât, XXXVII:95) âyeti ile, "**Dedi ki: Hayır, sizin Rabbiniz, yarattığı göklerin de yerin de Rabbidir ve buna şahitlik edenlerdenim.**" (Enbiyâ, XXI: 56) âyetinin eşit olduğunu ifade eder.

ez-Zemahşerî'nin bu iki âyeti eşit tutmasının asıl gayesi, aynen "*ellezîne fetarahünne*" (ki onları yarattı) (Enbiyâ, XXI:56) âyetinde olduğu gibi, (Sâffât, XXXVII: 96) âyetinde "mâ"nın "mevsûliyye" olduğunu ve Eş'arîlerin anladığı gibi "masdariyye" olmadığını isbat etmektir. Bu yüzden bu âyet, Allah bütün fiillerinizi değil, "özellikle sizi ve putlarınızı yaratandır" anlamındadır. ez-Zemahşerî, insan tarafından yontulan putların Allah tarafından sadece cevherinin yaratıldığını kabul eder.

ez-Zemahşerî, bu âyette "mâ"nın "mevsuliyye" olduğunu, "masdariyye" olmadığını isbat etmek için aşağıdaki delilleri ileri sürer:

1- Bu, Allah'ın tapan ile tapılanın O'nun yaratıkları olduğunu ifade ettiği düşüncesini içerdiği için akla ve Kur'ân'a zıttır. Biri diğerini yontup süslediği halde, bir mahlûk diğerine nasıl ibadet edebilir.

2- "Sizi de, yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır" demek, kâfirlere karşı bir delil olmadığı için mantıklı değildir. Diğer taraftan o, az önce söylediğimiz şeyle, özellikle "ve mâ tenhitûn" âyetini açıklayan "ve mâ ta'melûn" âyetine uygun değildir. Bundan başka, ez-Zemahşerî, "mâ"yı masdariyye olarak kabul

²⁸ el-Milel, C. I, 45.

edenlerin Belagat ilmini ve Kur'ân'ın üslubunu yeterince bilmeksizin önyargıda buldukları kanaatindedir.²⁹

Mu'tezile'nin aksine, Eş'arîler, insan fiillerini hemen hemen hayal sayılabilecek noktaya indirgerler. Onlar, bir fiilin Allah tarafından yaratıldığı ve insan tarafından kazanıldığını iddia ederler, sonra buna "kesb"³⁰ ismini verirler.

el-Beyzâvî, (Sâffât, XXXVII: 96) âyetiyle ilgili olarak, insan fiillerini işleme için yetkilendirilirken, bunların Allah tarafından yaratıldığını, fakat onun fiillerinin sâiklere ve bedene bağlı olduğunu öne sürmektedir. Diğer taraftan o, "mâ" edatunun masdariyye manasına alınması durumunda, mecazî manada anlaşılması gerektiğini söyler. el-Beyzâvî, "mâ ta'melûn" kelimesinin, "hades" (vak'a, olay) manasında olduğunu iddia eder. Bundan başka o, insan fiilleri Allah'ın yaratığı olsa bile, bu gibi fiillerin, kendileri de yaratılmış olan insanlara bağlı olduğunu söyler. el-Beyzâvî, yukarıdaki "hades" manasının "kesb" manasından daha çok mantıklı olduğunu ısrarla ifade eder.³¹

el-Beyzâvî, kendi görüşünü desteklemek için insan fiilleri konusunda Mu'tezile'yi şu şekilde reddetmeye çalışır:

1- Eğer bir insan fiil anında yapmayacağı fiili terketmeye muktedir değilse, o fiilinde "mecbur" olacak ve hür olmayacaktır. Şayet yapmayacağı fiili terketmeye muktedir ise, bu, onu fiilini terketmeye değil de, yapmaya muktedir kılabacak bir tahsis ediciye muhtaç olduğu manasına gelir. Bu durumda, bu tahsis edici başka bir tahsis ediciye ve o da başkasına... muhtaç olacaktır ki bu muhaldir.

2- Eğer insan hür tercihinin dışında fiillerinin yaratıcısı olsaydı, bu fiillerin ayrıntılarını bilmesi gerekirdi; fakat bu, insan fiilinde söz konusu değildir.

3- Eğer insan hür bir fâil ise, irâdesi Allah'ın irâdesine zıt olacak, bu durumda ya her ikisinin dediği olacak veya her ikisinin dediği olmayacak ya da ikisinden biri bir tercih edici olmaksızın başka surette icrâ eder.³² el-Beyzâvî'ye göre bütün alternatiflerin imkânsız olduğu görülür.

el-Beyzâvî'ye göre, insan fiilleri, Allah'ın kudretinden ve insanın kesbinden meydana gelir.³³ Bununla birlikte o, kesb, cebr ve kader arasında ılımlı bir durum olduğu için kesb teorisini tercih ettiğini kabul eder.³⁴

²⁹ el-Keşşâf, II, 266-7; Krş. C. I, 494 (13: 6); II, 477 (67: 13).

³⁰ Usûlu'd-Dîn, İstanbul, 1346/1928, 134-7; Krş. Watt, "The Origin of the Islamic Doctrine of Acquisition", JRAS 1943 içinde özellikle ss. 246-7.

³¹ Envâr, V, 8.

³² Tavâli'u'l-Envâr, Matbaatu'l-Müeyyid, 1323, s. 82; Misbâhu'l-Ervâh, British Müzosi Yazmaları, No: 171 (7455), vr. 206a-207b.

³³ Tavâli', s. 84; Minhâcu'l-Vusûl, 73; Envâr, III, 93 (10: 74); III, 159 (14: 22).

³⁴ Envâr, III, 189 (16: 90). O, Allah'ın, kulundan daima özellikle doktrin konusunda mutedil olmasını istediğini belirtir.

Kalbin Mühürlenmesi (*Hatm*):

Kalbin mühürlenmesi, adâlet prensibine zıt olduğu için, ez-Zemahşerî'nin kelâmında temel konulardan biridir. Bir Mu'tezilî olarak ez-Zemahşerî, Allah'ı herhangi bir günah eyleminden tenzih etmeye çalışır; çünkü Allah böyle bir şeyin kendini mecbur edemeyeceğini bilir. Bununla beraber, Allah, "**Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde getirilmiştir.**" (Bakara, II: 7) buyurduğunda problem ortaya çıkar.

Onlar, ister uyarılsın ister uyarılmasın, bu âyet, Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlediği için, onlardan herbirinin kâfirler olduğunu açıklar. Yine bu âyet, onların küfrünün kaynağının Allah'ın irâdesi sebebiyle olduğunu gösterir.

Bu âyetle ilgili olarak ez-Zemahşerî, "*hatm*" kelimesinin mecazî anlama alınması gerektiğini söyleyerek, bunu dikkatli bir şekilde izah etmeye çalışır. ez-Zemahşerî'ye göre "*hatm*" kelimesinin iki değişik anlamı vardır: O, Allah'a atfedildiği zaman mecazî mana, yaratıklar hakkında kullanıldığı zaman hakikî mana verilecektir.

O, "*hatm*"ın gerçek manada Allah'a nisbet edilmesini iptal etmek için aşağıdaki gibi çeşitli yollarla onun izahını yapmak zorunda kalmıştır:

1- Onlar, böyle bir tarzda davranmakla nitelendirilmiş gibiyse de, onların inatçılıkları ve hakkı inkâr etmeleri yüzünden, Allah onlara kalplerinin mühürlendiğini söylemiştir. Diğer bir ifadeyle "*hatm*", kâfirlerin fiilinin bir neticesidir ve ondan evvel değildir.

2- Onların kalbi anlayıştan yoksun olmadığı için "*hatm*" mecazî manada alınmalı, bu sebeple o, onları inanmaktan engellemek veya onları küfre zorlamak manasında değildir.

3- "*Hatm*"ın gerçek fâili şeytan veya kâfirdir. Şeytan veya kâfirin böyle yapmasına yetki verdiği için Allah kendisini böyle bir kelimeyle nitelendirmiştir.

4- Onların, zorlama dışında mü'min olmaları imkânsız olduğu için, Allah, onların inatçılıklarının ve inançsızlıklarının bir neticesi olarak, "*imkânsızlık*"-larını "*hatm*" ile ifade etmiştir.

5- Yahudilerin, "(Ey Muhammed!) Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kapalıdır. Kulaklarımızda da bir ağırlık vardır. Bizimle senin aranda bir perde bulunmaktadır." (Fussilet, XLI: 5) ifadeleriyle "*Apaçık deliller kendilerine gelinceye kadar ehl-i kitaptan ve müşriklerden inkârcılar (küfürden) ayrılacak değillerdi.*" (Beyyine, XCVIII: 1) ifadeleriyle birlikte yorumlanmalıdır. Buna göre onlar, kalplerindeki perde sebebiyle hakka girmeyi

başarmaları imkânsız olduğu için küfürlerinden sorumlu değildirler. Bu yüzden ez-Zemahşerî, onun cebren inanan bir kimseye benzediğini söyler. Buna cevap olarak Allah, onların kalplerinin, hakkı dinlemelerini yeteneksiz kılmak suretiyle başlangıcından kalplerinin mühürlenmesinden dolayı değil, onların hakkı inatçı redlerinden dolayı mühürlendiğini söylemiştir.³⁵

Hatm ile ilgili olarak el-Beyzâvî, diğer Eş'arîleri teyit ederek herşeyin Allah'tan geldiğini iddia eder. Bu yüzden bu âyetteki "hatm" kelimesi gerçek mühür manasındadır.³⁶

el-Beyzâvî'nin bu konuda, ez-Zemahşerî ve kendisi arasındaki farkı tanımlamak bir yana, kendi görüşü hakkında hiçbir şey üretmediği görülmektedir.

Sonuç:

ez-Zemahşerî ve el-Beyzâvî arasındaki ilâhî adâlete dair tartışma, onların bizzat "ilâhî adâlet" tanımlarının farklı olmasına dayanmaktadır. ez-Zemahşerî'ye göre, Allah'ın adâleti insanın hür irâdesine zımnen delâlet etmektedir. Bu yüzden o, Allah'ın kudretini vurgulayan ve insanı sorumlu bir varlık sayan Kur'ân âyetlerini aydınlatmaktadır. ez-Zemahşerî'ye göre hidâyet, dalâlet, kalplerin mühürlenmesi ve insan fiilleri gerçek anlamda Allah'a nisbet edilemez. Çünkü bu durum, insanın özgür irâdesinin hükümsüzlüğüne delâlet etmektedir. Bu yüzden, hakka veya bâtıla sevk eden faktör, bizzat insanın kendisi tarafından tercih edilen tavidir ve Allah'ın irâdesinin ilgisi keyfi olarak tanımlanamaz.

Tamamen Eş'arîlerle aynı çizgide olan el-Beyzâvî ise ez-Zemahşerî'nin görüşüne muhalefet eder ve ilâhî adâletin, Allah'ın Mâlik ve Rab olarak ilgisinde ve irâdesine göre hükmetmesinde yattığını iddia eder. el-Beyzâvî'ye göre insanın özgür bir fâil olduğunu söylemek, Allah'ın kayıtsız ve şartsız olmadığı anlamına gelecektir. Bu yüzden hidâyet, dalâlet ve kalplerin mühürlenmesi hakikî manada Allah'a nisbet edilmelidir. İlâhî adâleti destekleyen âyetlerle ilgili olarak el-Beyzâvî, fiillerini yapması için insana Allah tarafından verilen "kesb" teorisini zikreder. Bu yüzden insan özgür bir fâil değildir.

Genel olarak el-Beyzâvî'nin ez-Zemahşerî'nin aklî görüşünü reddeden yorumları, insanın sorumluluğunu yerine getirebilmesi için ona yeni bir gayret vermeksizin sadece Allah'ın irâdesine bağlı olarak daha çok âyetlerin sünî anlayışını ortaya koymaktadır.

³⁵ el-Keşşâf, I, 21-23; Krş. Sıddîkî, Mazharuddin, "Some aspects of the Mu'tazili interpretation of the Qur'ân", Islamic Studies içinde, C. II, (1963), s. 109.

³⁶ Envâr, I, 74.